

Jacek Wołoszyn

<https://orcid.org/0000-0002-5563-8074>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Instytut Pamięci Narodowej w Lublinie

Konspiracyjne organizacje młodzieżowe jako forma opozycji politycznej w systemie monocentrycznym – próba interpretacji

Abstrakt: Ustrój „Polski Ludowej” mieścił się w zaproponowanej przez Stanisława Ossowskiego definicji „systemu monocentrycznego”. Rządzący odebrali obywatelom podmiotowość, poddali ich kontroli i niszczyli istotne dla nich wartości. W odpowiedzi część młodzieży powołała tajne organizacje, dążąc do zmiany reżimu i ochrony własnej wolności. Celem artykułu jest weryfikacja hipotezy: podziemne związki młodzieżowe stanowiły formę opozycji politycznej w systemie monocentrycznym

Słowa kluczowe: opozycja polityczna, system monocentryczny, konspiracyjne organizacje młodzieżowe.

Abstract: The political system of ‘People’s Poland’ complies with a definition of a ‘monocentric system’ proposed by Stanisław Ossowski. The rulers deprived the citizens of their subjectivity, controlled them, and destroyed the values significant to them. In response to that, some young people established underground organisations striving to change the political regime and preserve their freedom. The article verifies the hypothesis: the youth underground organisations were a form of political opposition in the monocentric system.

Keywords: political opposition, monocentric system, youth underground organisations.

Wprowadzenie

Reżim „Polski Ludowej” spełniał zaproponowaną przez Stanisława Ossowskiego definicję „systemu monocentrycznego”¹. Celem rządzących było ujednoczenie przestrzeni społecznej i publicznej oraz połączenie ich obu w całość pozbawioną miejsc ukrycia przed ich wzrokiem. Dążyli do uzyskania efektywnego monopolu politycznego i symbolicznego. Do intensywnej realizacji tego projektu doszło w latach 1948–1953, kiedy po sfałszowanych wyborach komuniści przejęli pełnię władzy.

Monopol polityczny oznaczał uzyskanie pełnej władzy politycznej. Pozostający poza społeczną kontrolą aparat partyjny dublował i nadzorował każdą instytucję państwa. Stan ten wzmacniał system nomenklatury kadr – obsadę stanowisk kierowniczych uzależniono od zgody instancji partyjnych. Nastąpiło faktyczne połączenie partii i państwa, które – jak pisał Jakub Karpiński – stało się „prawnym opakowaniem” władzy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej².

Niszcząc podmiotowość społeczeństwa, zlikwidowano lub podporządkowano niezależne organizacje, zwłaszcza reprezentujące alternatywny wobec oficjalnego światopogląd. W 1948 r. doszło do unifikacji ruchu młodzieżowego, który zmonopolizował – dyspozycyjny wobec rządzących – Związek Młodzieży Polskiej (ZMP). Podporządkował on i wchłonął Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), zastąpiony przez dziecięcą Organizację Harcerską. W 1949 r. Episkopat Polski zawiesił pracę organizacji katolickich. W efekcie pozbawiono młodzież prawa do oficjalnej działalności poza strukturami kontrolowanymi przez władze.

Efektywny monopol symboliczny oznaczał nadzór nad instytucjami kształtującymi społeczną świadomość i legitymizację władzy (np. szkoły i media). Miały one mobilizować obywateli do posłuszeństwa i realizacji odgórnych zadań, przede wszystkim do walki i budowy, którym towarzyszyła destrukcja niezależnych elementów życia społecznego.

Etapem homogenizacji przestrzeni społecznej było także kreowanie „człowieka tendencyjnego” – niesamodzielnej jednostki kolektywnej kierującej się narzuconymi przez rządzących skłonnościami i systemem wartości. Oznaczało to dehumanizację człowieka i uczynienie go posłusznym narzędziem w ręku dysponenta władzy³.

Działaniom tym towarzyszył przymus realny i symboliczny. Ten pierwszy obejmował represje wobec osób i grup pryncypialnie zakwalifikowanych do

¹ „System monocentryczny” jest to ład, w którym zachowaniem obywateli kieruje za pośrednictwem specjalnych instytucji jeden ośrodek decyzyjny. Eliminuje on wszelkie konflikty społeczne i zachowania opozycyjne jako zagrożenie dla jego stabilności. Zob. S. Ossowski, *O nauce*, Warszawa 1967, s. 175–177, 180.

² J. Karpiński, *Czym była PRL?*, w: *Spór o PRL*, red. P.S. Wandycz, Kraków 1996, s. 140.

³ M. Mazur, *O człowieku tendencyjnym... Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin 2009, s. 10, 12.

kategorii „wroga”. Drugi oznaczał narzucanie jednej definicji rzeczywistości opartej na oficjalnej ideologii. Służył on budowie efektywnego monopolu symbolicznego, którego częścią była próba unicestwienia odrzuconych przez rządzących symboli i wartości.

Postawy i zachowania społeczeństwa

Odebranie społeczeństwu podmiotowości i niszczenie istotnych dla niego wartości wpływały na zachowania jego członków. Część z nich w ramach strategii samozachowawczych unikała wystąpień antysystemowych, starając się dostosować do wymagań rządzących. Dlatego niektórzy uczniowie odpowiadali na pytania zgodnie z wymogami programu, trzymając jednocześnie za plecami skrzyżowane palce⁴.

Inni, uznając zmiany za okazję do realizacji swoich interesów, np. awansu społecznego i zdobycia wykształcenia, poparli system. Czasami podejmując pracę w instytucjach odpowiedzialnych za jego kreację.

Dla garstki terror i brak wolnej partycypacji politycznej były z kolei impulsem do stawiania oporu. Przyjmował on różne formy: biernego oporu moralnego (unikanie narzucanych zachowań bez narażania się na represje) lub czynnego oporu moralnego (jawny i bezpośredni sprzeciw wobec dezawuowania wartości)⁵. Celami były opieranie się integracji w ramach systemu (ochrona osobistej wolności) i zahamowanie uznanych za zagrożenie zmian w sferze publicznej i prywatnej⁶.

Jeden z przejawów oporu stanowiło samodzielne erygowanie przez młodzież organizacji konspiracyjnych. W latach 1945–1956 powstało ponad 1000 takich grup, liczących ok. 11 tys. członków. Dlatego rozważania dotyczące tych związków jako formy opozycji politycznej ograniczono do tego okresu, szczególnie do lat 1948–1953, kiedy rządzący realizowali projekt totalitarny. Zlikwidowali wówczas m.in. ZHP, rozpoczęli masową indoktrynację, której

⁴ Henryk Włodzimierz Klimek opisał stosowaną przez uczniów strategię przyjmowania treści propagandowych jedynie „słuchowo”, do czasu zdania egzaminu. Zob. H.W. Klimek, *Czas zniewalanej młodości (1945–1956)*, Wąbrzeźno 2005, s. 144–145.

⁵ Zob. T. Strzembosz, *Opór moralny bierny i opór moralny czynny jako formy walki z okupantem na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, w: *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 278–290.

⁶ Opór jest to działanie refleksyjne podjęte w celu zatrzymania uznanych za zagrożenie zachowań rządzących, np. wkraczanie przez nich w sferę prywatną jednostki. Zob. E. Bielska, *Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych. Główne problemy, pojęcia, rozstrzygnięcia*, Katowice 2013, s. 34, 54–55; B. Florath, *Zum Subjektwechsel politischer Gegnerschaft in der DDR in fünfziger Jahren*, w: *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010, s. 34.

pierwszym adresatem były dzieci i młodzież. Szkoły miały wychować ich jako tzw. człowieka tendencyjnego. Treści nauczania interpretowano zgodnie z oficjalnym przekazem propagandowym. Tam młodzież obserwowała też brutalną rozprawę z ważnymi dla niej wartościami i symbolami. Tak opisał przesłanki swojego wstąpienia do Związku Socjalistów Polskich (Ostrołęka) Zbigniew Żarnowski: „Jako tacy nie mieściliśmy się w oficjalnej szkole, w jej programach i formach nauczania, zwłaszcza z zakresu nauk o Polsce i świecie współczesnym, przekazywanych z punktu widzenia jedynie słusznej teorii marksizmu-leninizmu. W tych warunkach jedyną ucieczką na wolność była «konspiracja»”⁷. Większość związków (ok. 68%) funkcjonowała właśnie w latach 1948–1953.

Budowane spontanicznie przez młodzież tajne organizacje opierały się przede wszystkim na interakcji między ich członkami a otoczeniem (społeczeństwem i instytucjami państwa). Ich zasadniczym celem była zmiana istniejącego systemu politycznego. Dlatego należy podjąć próbę teoretycznej interpretacji tego zjawiska. Zadaniem jest weryfikacja hipotezy, że związki tego typu z lat 1945–1956 stanowiły formę opozycji politycznej.

Definicja konspiracyjnej organizacji młodzieżowej

Była to grupa formalna złożona z co najmniej trzech osób, zwykle posiadająca dowództwo (jednoosobowe lub kolegialne). Związki te liczyły na ogół do 10 członków (ok. 68% wszystkich z nich) w wieku 15–18 lat. Jednoczyły ich podobny kapitał kulturowy i system aksjologiczny, niektórzy sięgali także po określony profil ideologiczny: harcerski, piłsudczykowski, socjalistyczny czy narodowy. Łączyło ich również dążenie do obalenia systemu politycznego uznanego za zagrożenie dla istotnych wartości i autonomii jednostki.

Konstytutywnymi cechami tych grup były samorzutność ich powstania i tzw. wewnątrzsterowność. Oznaczało to brak bezpośredniego powiązania z podziemiem tworzonym przez członków Armii Krajowej (AK), Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ) czy Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (WiN), chociaż część konspiratorów uznawała siebie za kontynuatorów tej tradycji.

Tajne związki młodzieżowe z lat 1945–1956 nie tworzyły rozbudowanych struktur obejmujących całe państwo lub większy obszar i ukierunkowujących aktywność komórek lokalnych. Funkcjonowały one z reguły jako niewielkie grupy rówieśnicze, których teren działania ograniczał się do jednej klasy, miejscowości, rzadko regionu. Większość z nich (ok. 70%) miała charakter efemeryczny, istniała maksymalnie rok.

⁷ Cyt. za: W. Łukaszewicz, *Młodzież powiatu przasnyskiego i ostrołęckiego w walce z komunizmem*, „Wykłęci. Ogólnopolski Kwartalnik Poświęcony Żołnierzom Wykłym” 2016, nr 4, s. 71.

Opisane cechy pozwalają mówić o kwantowości konspiracji młodzieżowej. Ze względu na nikły rezonans społeczny jej istnienie nie doprowadziło do „reakcji łańcuchowej” – połączenia punktowych działań i narodzin szerokiego ruchu społecznego. Nie powstała zatem grupa nacisku zdolna zahamować niszczenie przez rządzących istotnych dla społeczeństwa wartości i obalić reżim. Ważne było jednak podjęcie próby dokonania tego.

Definiowanie „opozycji politycznej”

Wyróżnia się dwa sposoby rozumienia opozycji politycznej: wąskie i szerokie. Pierwsze oznacza istnienie formalnych organizacji politycznych, których celami są przejęcie władzy w państwie lub zmiana istniejącego ustroju. Druga kategoria obejmuje niemal każdą formę sprzeciwu wobec polityki rządzących i istniejącego systemu politycznego.

Można również definiować opozycję jako zorganizowaną grupę wyrażającą w sposób sformalizowany (np. partia polityczna) lub niesformalizowany sprzeciw wobec polityki rządzących lub ustroju. Istnieje opozycja systemowa nastawiona na alternację władzy w ramach danego ustroju i antysystemowa ukierunkowana na zmianę reżimu zarówno przez jego modernizację, jak i obalenie. Podmioty te do realizacji celów wykorzystują środki właściwe danemu systemowi politycznemu lub niekonwencjonalne. Opozycja może działać legalnie lub nielegalnie⁸.

Warto wskazać na definicje „opozycji politycznej” zaproponowane przez badaczy zajmujących się dziejami „Polski Ludowej”. Andrzej Friszke i Krzysztof Łabędź jako jej istotne atrybuty wymienili potrzebę zorganizowanej aktywności (istnienie grupy/grup) ukierunkowanej na dokonanie zmiany systemu politycznego. Pierwszy badacz dodał także cechę zaplanowanego i opartego na pewnym programie działania, którego celem jest przywrócenie podmiotowości społeczeństwa⁹.

Roman Bäcker pojęciem „opozycja” objął z kolei zachowania zakwalifikowane przez innych badaczy do kategorii oporu społecznego. Wyróżnił „opozycję nie-społeczną” (np. strajki robotnicze) i „opozycję nie-polityczną” (np. udział w życiu religijnym). Za opozycję polityczną uznał tylko działania zmierzające

⁸ Omówienie definicji i typologii „opozycji politycznej”, w tym w systemach niedemokratycznych, zob. M. Kubát, *Teoria opozycji politycznej*, Kraków 2010, s. 41–48; K. Pałeczki, *Opozycja polityczna – próba typologii*, w: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk, Kraków 2001, s. 11–16; T. Krawczyk, *Opozycja polityczna w państwach demokratycznych*, w: *Studia z teorii polityki*, t. III, red. A. Czajowski, L. Sobkowiak, Wrocław 2000, s. 132–134.

⁹ Zob. A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 5; K. Łabędź, *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*, Kraków 1997, s. 16.

do przejęcia władzy państwowej z rąk partii rządzącej i przekazanie jej innej sile politycznej. W przypadku „Polski Ludowej” cel ten mógł być zrealizowany jedynie w wyniku obalenia jej systemu politycznego¹⁰.

Z użycia pojęcia „opozycja polityczna” w odniesieniu do sytuacji w latach 1945–1956 zrezygnował natomiast Tomasz Strzembosz. Uznał bowiem, że w tym okresie nie można mówić o jej istnieniu. Zaproponował termin „walka konspiracyjna” – zorganizowane działanie ukierunkowane na obalenie systemu politycznego¹¹.

Na potrzeby artykułu „opozycję polityczną” można zdefiniować jako istnienie mniej lub bardziej sformalizowanej grupy o jakimś stopniu zorganizowania (strukturze wewnętrznej). Jej członkowie podejmowali świadome akcje polityczne, realizowane poza i w kontrze do organizacji państwa. Ich bezpośrednim celem była zmiana, w tym obalenie, systemu politycznego. Warto także wspomnieć o atrybutach opozycji zaproponowanych przez Alfreda D. Stepana, czyli opieraniu się integracji wewnątrz reżimu, ochronie sfery własnej autonomii, podnoszeniu kosztów funkcjonowania systemu, kwestionowaniu jego legalności i tworzeniu wiarygodnej, demokratycznej alternatywy¹².

Konspiracyjne organizacje młodzieżowe jako opozycja polityczna

a) Grupa formalna (mała grupa społeczna)

Wiele tajnych związków młodzieżowych powstawało z nieformalnych grup rówieśniczych (pierwotnych grup społecznych). Skupiały one osoby o podobnym kapitale kulturowym i sposobie postrzegania rzeczywistości, w tym definiujące działania rządzących jako zagrożenie istotnych dla nich wartości (katolicyzm, wolność osobista). Do tego dochodziły znajomość, przyjaźń i zaangażowanie moralne, generujące rodzaj zasobów służących budowie organizacji. Łączyło ich także miejsce zamieszkania, nauki czy członkostwo w ZHP (wstrząs po jego likwidacji). Tworzyła się wówczas sieć zaufania, wytwarzająca wewnętrzną solidarność – warunek przetrwania danej formacji¹³.

¹⁰ Zob. R. Bäcker, *Opozycja a totalitaryzm. Problemy klasyfikacyjne*, w: *Opozycja w systemach...*, s. 57–63.

¹¹ Tomasz Strzembosz odróżnił „konspirację zbrojną” (zorganizowany sprzeciw czynny, ukierunkowany na radykalną zmianę polityczną) i „walkę cywilną” (np. działalność oświatowa). Zob. T. Strzembosz, *Polacy w PRL: sprzeciw – opozycja – opór (Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „Arcana” 2000, nr 35, s. 137–138.

¹² A.C. Stepan, *On the Task of a Democratic Opposition*, „Journal of Democracy” 1990, t. I, nr 2, s. 44–46.

¹³ W grupie nieformalnej jednostka może realizować cele trudne do samodzielnego uzyskania, np. stanąć w opozycji do instytucji państwa, zmuszających ją do danego zachowania. Sieci zaufania są formą sieci społecznych ułatwiających podjęcie działań zbiorowych. Zob. E. Wnuk-Lipiński, *Małe grupy społeczne w ładzie monocentrycznym*, w: *Małe struktury społeczne*,

Z takiej „paczki” powstawała formalna grupa z ustaloną hierarchią, przywództwem i celami (często o charakterze autotelicznym)¹⁴. Czasami dochodziło do rozpisania ról i wytworzenia wzorca kulturowego determinującego sposób realizacji założonych przez konspiratorów zadań. Potem przystępowano do budowy struktur związku, czemu towarzyszyła weryfikacja nowych członków pozyskiwanych spośród znajomych ze szkoły lub miejsca zamieszkania. Istnienie organizacji opierało się na solidarności grupowej, czyli wzajemnym zaufaniu, lojalności, obowiązku współpracy i odpowiedzialności za innych. Były to elementy kapitału społecznego, który można zdefiniować jako sieć powiązań i norm społecznych, warunkujących kooperację różnych osób w realizacji ich wspólnego celu¹⁵.

Rolę czynnika grupotwórczego pełniły osoby, wokół których tworzył się załazek związku lub dające impuls do tych przedsięwzięć. Przywódca odpowiadał m.in. za ustalenie celów, programu i metod pracy. Dzięki niemu tworzyły się więzi (sieci) pozwalające na komunikowanie się członków (warunek istnienia spajającej grupę solidarności wewnętrznej). Lider musiał także posiadać zaufanie i autorytet wśród członków, bez których nie mógł motywować ich do działania i posłuszeństwa. Do tych cech należy dodać silny charakter, odwagę, gotowość do wyrażenia sprzeciwu i umiejętność walczenia o sprawę swoje i innych¹⁶.

Członkowie niektórych organizacji dążyli także do stworzenia sieci organizacyjnych (struktury sieciowej) obejmujących większy obszar. Wydaje się

wybór i wstęp I. Machaj, Lublin 2004, s. 223–226; J. Szmatka, *Próba strukturalistycznej koncepcji małej grupy społecznej*, w: *Małe struktury społeczne...*, s. 49–50; D. della Porta, M. Diani, *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, tłum. A. Sadza, Kraków 2009, s. 17, 128–134.

¹⁴ Autoteliczne rozumienie celów widać np. w tekście przysięgi składanej przez członków Skautingu (Pabianice): „[...] przed Bogiem i Ojczyzną służyć wiernie, a jeżeli nadejdzie krytyczna chwila, być gotowym nawet na śmierć”. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, Pł 10/439, Materiały archiwalne dotyczące kontrrewolucyjnej organizacji Skauting powstałej we wrześniu 1952 r. w Pabianicach, [dokument z pierwszej połowy lat sześćdziesiątych], k. 77.

¹⁵ Zob. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2007, s. 224. Znaczenie wspólnoty idei oddaje np. charakterystyka jednego z konspiratorów, Bohdana Rózyckiego, który w „Krakowie znalazł właściwe środowisko dla realizacji tych zadań [pracy na rzecz Polski]. Krag rodzinny, niezwykle patriotyczne grono nauczycieli gimnazjum Jana III Sobieskiego, koledzy, a wśród nich Marek Kubliński – byli tą naturalną bazą, na której mógł się rozwijać duch «ojczyźniany»”. Cyt za: G. Baziur, *Wierni Polsce Niepodległej. Antykomunistyczna konspiracja młodzieżowa w województwie krakowskim w latach 1945–1956*, Kraków 2010, s. 237.

¹⁶ Zob. A. Kamiński, *Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX w.*, Warszawa 1971, s. 146; B. Kaczmarek, *Przywództwo polityczne a przywództwo organizacyjne*, w: *Przywództwo polityczne*, red. T. Bodio, Warszawa 2001, s. 65. Stanisław Rapacz i Augustyn Kubiczek, założyciele Organizacji Podziemnej „Zjawa” (Myślenice), budzili swoim zachowaniem szacunek kolegów i chęć naśladowania. Zob. G. Baziur, op. cit., s. 452.

bowiem, że istniała potrzeba przynależności do dużego związku, podobnego do AK, WiN czy NSZ, które młodzież chciała w jakiś sposób zastąpić lub z nimi współpracować. Zamiary te można uznać za jeden ze sposobów neutralizacji wspomnianej kwantowości. Chciano zracjonalizować dokonany wybór i zmniejszyć poczucie strachu, a przy okazji rozpowszechnić postawy oporowe i ograniczyć związane z nimi ryzyko. Sieci oferowały także alternatywne i niezależne wobec oficjalnych kanały obiegu informacji, pozwalające skuteczniej wpływać na postawy społeczeństwa, np. przez kolportaż ulotek w kilku miejscowościach. Umożliwiały wykorzystanie kontaktów społecznych w celu dystrybuowania zasobów materialnych niezbędnych do pracy. Członkowie dwóch organizacji harcerskich, Jutrzenka i Błękitni Harcerze (Szamotuły), dzięki współpracy wykonali powielacz, na którym drukowali ulotki¹⁷.

Część konspiratorów szukała także kontaktów z innymi formacjami podziemnymi, zarówno młodzieżowymi, jak i tzw. dorosłymi. Tym celem – oprócz poinformowania o istnieniu związku – mogli kierować się członkowie Kwiatu Wolności/Polskiej Armii Krajowej (Turbia). Rozesłali oni na 12 fikcyjnych adresów w całym państwie rodzaj listu otwartego z wezwaniem do walki i z wiadomością o powstaniu „w bolszewickiej Polsce [...] podziemnego ruchu niepodległościowego do walki przeciw dyktaturze bolszewickiej”¹⁸. Do udanego połączenia doszło w przypadku Młodzieżowej Armii Krajowej Zygmunta Zajączkowskiego i Wulkanu Józefa Grzesiuka (Wołczyn), co ożywiło ich działalność.

Najważniejszym zadaniem sieci było stworzenie „dźwigni podważającej represyjny potencjał państwa” i punktów oparcia dla mobilizacji grup opozycyjnych. Aktywizację starano się również rozciągnąć na całe społeczeństwo. Członkowie Narodowej Organizacji Powstańczej/Młodzieżowej Organizacji Powstańczej (Andrychów) wzywali np.: „[...] rodacy opamiętajcie się, dlaczego śpicie, obudźcie się i pomyślcie, do czego dąży socjalizm?”¹⁹.

Większość konspiracyjnych organizacji działała zbyt krótko, aby stworzyć sieć. Ich formowanie zatrzymywało się na etapie konstituowania się grupy inicjatywnej. Tak stało się m.in. w przypadku Harcerskich Sił Zbrojnych „Wrzos” (Olsztyn), Ligi do Walki z Komunizmem (Przeworsk) czy Generalnego Sztabu Młodzieży Polskiej (Bojanów). Tendencja do budowy sieci, zwykle jedynie taki zamiar, prawdopodobnie wygasła pod koniec 1953 r. Nie można wykluczyć, że sprzyjało temu zastraszenie społeczeństwa, również młodzieży, które nauczyło się funkcjonować w małych grupach składających się z zaufanych osób.

¹⁷ Funkcje sieci zob. M. Osa, *Sieci opozycji w PRL*, w: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. K. Górlach, P.H. Money, Warszawa 2008, s. 215–239.

¹⁸ Cyt. za: *Niepodległościowe organizacje młodzieżowe na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1956 w świetle dokumentów*, wybór, wstęp i oprac. B. Wójcik, Rzeszów 2009, s. 195.

¹⁹ Cyt. za: G. Baziur, op. cit., s. 419.

b) Strategia ochrony istotnych wartości

Przesłanką podjęcia działań oporowych było uznanie za zagrożenie dla egzystencji społeczeństwa i jego systemu aksjologicznego zachowań rządzących, ingerujących w prywatną sferę jednostki. Komuniści niszczyli rodzinę, religię i tradycję – źródło etosu narodowego. Większość tych wartości: patriotyzm, przywiązanie do wolności i wiary młodzi ludzie wynieśli z rodzinnych domów. Stanowiły one integralną część ich tożsamości. Za zwolennikami interakcjonizmu można mówić o wystąpieniu swoistego szoku moralnego związanego z przekroczeniem istotnych norm i reguł. Była to często pierwsza faza indywidualnej mobilizacji i przekształcenia towarzyszącego mu lęku w moralne oburzenie, co dzieje się np. w grupie protestu²⁰. Istotnymi przyczynami założenia przez uczniów z Koła organizacji Orleńca były „czynny bunt przeciwko jawnemu fałszowaniu faktów historycznych” i chęć zanegowania „tendencyjnej i jątrzącej propagandy” traktowanej jako zagrożenie dla tożsamości społeczeństwa²¹.

Ważną rolę w podejmowaniu decyzji o rozpoczęciu podziemnej działalności odgrywały również względy religijne. Chęć obrony wiary i Kościoła katolickiego była dla wielu konspiratorów integralną częścią ich patriotyzmu i podstawą zachowania własnej tożsamości i wolności, np. dla członków Powrotu (Kcynia), Krucjaty (Paczków) czy Contry (Chorzów). Dlatego reagovali na laicyzację szkolnictwa (m.in. usuwanie krzyży) i jawnie antykościelne postawy niektórych aktywistów zetempowskich, dyrektorów szkół czy władz partyjno-państwowych²².

Walka o zachowanie istotnych dla całego społeczeństwa norm i symboli oznaczała *de facto* zanegowanie legitymacji rządzących do sprawowania władzy, opartej m.in. na oficjalnej ideologii i związanej z nią definicji świata. Był to także ważny czynnik ochrony autonomii jednostki i opierania się integracji w ramach reżimu.

c) W obronie godności, podmiotowości i wolności

Młodzi ludzie starali się także w ramach jednorodnej przestrzeni oficjalnej zachować swoją podmiotowość, jedną z przesłanek odporności na integrację w ramach systemu. Opisując genezę konspiracyjnych grup, można odwołać się do odpowiednio zmodyfikowanej teorii oporu psychologicznego. Zgodnie z nią, wraz z osiągnięciem pewnego poziomu świadomości własnej autonomii, część

²⁰ Zob. D. della Porta, M. Diani, op. cit., s. 15.

²¹ Cyt. za: K. Janiak, „Kolskie Orleńca” w walce z sowietyzacją Polski, „Jaworzniacy” 1994, nr 1, s. 1.

²² Zob. J. Żelazko, *Sytuacja młodzieży w latach 1945–1956. Wybrane problemy*, w: „Śmierć komunistom!”. *Młodzieżowa konspiracja niepodległościowa na ziemi łódzkiej w latach 1948–1953*, red. D. Rogut, Żelów 2012, s. 42.

młodzieży odrzuciła czynniki ograniczające swobodę dokonywania przez nią wyborów. Chciała bowiem zachować kontrolę nad swoimi decyzjami i wydarzeniami, w których uczestniczyła. Każdy zamiar odebrania tej wolności mógł prowadzić do prób jej odzyskania i podjęcia działań, do których jednostka nie byłaby skłonna w innej sytuacji, np. wstąpienie do podziemnych struktur, za co groziły represje²³. W przypadku podziemia adresatem oporu byli rządzący i reprezentujące ich instytucje. Zakres tak zdefiniowanej wolności częściowo pokrywał się z wolnością osobistą i podmiotowością społeczną.

Celem konspiratorów było – odwołując się do wymienionych przez Alfreda C. Stepana atrybutów opozycji – opieranie się integracji wewnątrz reżimu i chronienie strefy autonomii wobec niego. W ten sposób broniono także własnej podmiotowości społecznej. Był to rodzaj zastępczej wolnej partycypacji politycznej, niemożliwej do zrealizowania w sferze oficjalnej²⁴. Przy okazji odrzucono uniformizację życia społecznego, kulturalnego i politycznego. Prowadzona przez konspiratorów akcja oświatowa, m.in. treść ulotek, stanowiła zaś rodzaj odtrutki wobec codziennej dawki oficjalnej propagandy²⁵.

Tajne organizacje były np. alternatywą dla części osób usuniętych z harcerstwa. W ich szeregach mogły one zachować tradycję skautowską, potępioną w sferze oficjalnej. W konsekwencji powstało przynajmniej 129 konspiracyjnych związków harcerskich. Większość z nich (72%) działała po 1948 r., kiedy rządzący przystąpili do likwidacji ZHP²⁶.

d) Dążenie do zmiany systemu politycznego

Konspiratorzy zdefiniowali również pojęcia „wolność” i „niepodległość” jako niezależność od Związku Sowieckiego i likwidację reżimu. Realizację tego zadania rozumieli bowiem jako równoznaczną z przywróceniem wolności politycznej, kulturowej i indywidualnej. Istniejącą w kraju sytuację postrzegali jako kolejny zabór. Jeden z członków Młodego Wojska Polskiego (woj. kieleckie) wspominał: „Zdawaliśmy sobie sprawę, że nie jesteśmy w stanie obalić przemocą ustroju komunistycznego, ale swoją działalnością stawialiśmy

²³ Zob. R. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańsk 1999, s. 225–227, 241; S. Pasikowski, *Opór indywidualny. Teoria, klasyfikacje i diagnozowanie w ujęciu psychologicznym*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2014, nr 68, s. 40–52; E. Bielska, op. cit., s. 83–91.

²⁴ Zob. W. Theiss, *Zniewolone dzieciństwo. Socjalizacja w skrajnych warunkach społeczno-politycznych*, Warszawa 1996, s. 121.

²⁵ Tadeusz Czarnota, członek jednej z krakowskich organizacji bez nazwy, wspominał: „Żeby nie dać się zwariować i jakoś się temu przeciwstawić [oficjalnej propagandzie i polityce rządzących] zaczęliśmy się zbierać, dyskutować, czytać, co tylko dało się wówczas znaleźć z książek uczciwych”. Cyt. za: G. Baziur, op. cit., s. 237.

²⁶ Zob. E. Rzeczkowska, *Bogu, Polsce, bliźnim. Tajne organizacje harcerskie w Polsce w latach 1944–1956*, Lublin 2014, s. 93–100.

opór i nie aprobowaliśmy obecnej sytuacji”²⁷. Wiele ulotek zawierało apele skierowane do społeczeństwa o ochronę wolności i walkę o nią²⁸. Potrzebę walki o wolność, rozumianej jako restytucja niepodległości, widać m.in. w nazwach niektórych organizacji: Komitet Wolności Narodu Polskiego (Siemiatycze), Żołnierze Wolnej Polski (Pilzno), Wolność dla Ludu Polskiego (Inowrocław), Walka o Wolność (Więcbork) czy Kruczata Wolności (Pobiedziska).

e) Zbiorowa tożsamość

Konspiratorów łączyła także zbiorowa tożsamość. Tworzyły ją wartości kształtowane zarówno przez dom rodzinny, jak i kręgi rówieśnicze. Stanowiły one o tzw. kapitałe kulturowym determinującym zachowania i wybory dokonywane przez poszczególne osoby²⁹. Dlatego ich deprecjonowanie przez rządzących rodziło niemal instynktowny sprzeciw i imperatyw ich obrony. Kazimierz Warchoń z Młodzieżowego Ruchu Oporu (Tarnobrzeg) pisał, że „wzrastający terror stalinowski – niszczenie polskości, walka z religią, inteligencją, wszelkim dawnym i obecnym przejawem patriotyzmu [...] doprowadziła [*sic!*] do powszechnej świadomości, że trzeba z tym złem bezwzględnie walczyć”³⁰.

Ewa Bielska (za Stellanem Vinthagenem i Moną Lilją) wśród czynników determinujących potencjał oporowy wymieniła: przynależność do grupy podporządkowanej (niemal całe społeczeństwa), doznanie związanej z tym faktem frustracji i dysponowanie kapitałem umożliwiającym rozpoczęcie kontestacji. Ten ostatni wiązał się ze świadomością posiadania przez jednostkę własnej podmiotowości i kompetencji do przeciwstawienia się opresji. Gotowość do podjęcia działań opozycyjnych, w tym zbiorowych, wykazują bowiem – zob. badania socjologów – osoby charakteryzujące się dużą aktywnością i dobrym zintegrowaniem ze społeczeństwem³¹.

f) Program polityczny i wizja niepodległego państwa (alternatywa polityczna)

Główny cel wielu członków podziemia stanowiła likwidacja panującego systemu politycznego traktowanego jako obcy i represyjny. Było to równoznaczne z odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Dlatego niektórzy z nich

²⁷ Cyt. za: M.W.P., red. S. Siejka, *Młode Wojsko Polskie*, „Jaworzniacy” 2008, nr 6, s. 4.

²⁸ Dziewczęta z Just (Starogard Gdański) pisały: „Uwaga w imieniu tych co pragną wolności. Młodzieżo [*sic!*] od nas zależy nasze szczęście i nasza wolność, łączmy się i walcmy aż zwyciężymy i wypędzimy okupanta”. Cyt. za: A. Sławińska, *Więźniarki polityczne z Bojanowa. Łagier dla dziewcząt w latach 1952–1956*, Warszawa 2017, s. 55.

²⁹ Definicja kapitału kulturowego. Zob. P. Sztompka, op. cit., s. 363–366.

³⁰ Cyt. za: D. Bożek, *Młodzieżowy Ruch Oporu 1948–1950*, w: *Powiat tarnobrzegi w latach 1944–1956*, red. Z. Nawrocki, T. Zych, Tarnobrzeg 2005, s. 191.

³¹ Zob. E. Bielska, op. cit., s. 90; D. della Porta, M. Diani, op. cit., s. 17.

zaproponowali mniej lub bardziej samodzielna wizję granic, systemu politycznego, społecznego, ekonomicznego i – rzadko – położenia międzynarodowego przyszłego państwa. Warto przyjrzeć się tym założeniom. Był to bowiem rodzaj programu przeznaczony do realizacji po odzyskaniu suwerenności. Część konspiratorów zamierzała również wziąć udział w życiu politycznym nowego państwa, jako reprezentanci własnych stronnictw.

Terytorium

Nowe terytorium miało stanowić połączenie ziem przyłączonych po 1945 r. z terenami dawnych Kresów Wschodnich (odzyskanymi w wyniku kolejnej wojny). Statutowym celem Żołnierzy Wolnej Polski (Pilzno) była m.in. „bezwzględna walka z ciemnością aż do ostatecznego zwycięstwa, tzn. do zdobycia suwerenności i zachowania granic na Odrze i Nysie oraz przyłączenia do macierzy ziem wschodnich zagarniętych przez Sowieców”³².

Ład polityczny, społeczny i ekonomiczny

Mniej ściśle natomiast opisano system polityczny, społeczny i gospodarczy Polski. Wydaje się, że dla większości istotne było odzyskanie niepodległości, *conditio sine qua non* przyszłych rozwiązań ustrojowych: „Nie jesteśmy organizacją partyjną. Walkę o niepodległość stawiamy ponad wszystko. Nie znaczy bynajmniej byśmy nie doceniali doniosłości pewnych przemian ustrojowych w imię wolności i sprawiedliwości” – fragment biuletynu „Naród Polski” Konspiracyjnego Związku Patriotów Polskich (Poznań)³³.

Zgodnie z opinią wielu konspiratorów władzę mieli objąć przedstawiciele rządu emigracyjnego. Traktowano go bowiem jako swoisty symbol ciągłości polskiej państwowości sprzed września 1939 r., jedyny konstytucyjny organ mający prawo podjąć wiążące decyzje co do ustroju państwa³⁴. Podkreślanie legalnego istnienia rządu RP na uchodźstwie, zwłaszcza obowiązywania uprawomocniającej go Konstytucji kwietniowej z 1935 r., oznaczało odmowę legitymacji rządowi komunistycznym.

Nie wszyscy jednak traktowali emigracyjny ośrodek jako uprawniony do przejęcia rządów. Osoby związane ze Związkiem Socjaldemokratów Polskich/Lubelskim Ośrodkiem Ruchu Ludowego nie chciały np. dopuścić do objęcia władzy przez emigracyjne stronnictwa polityczne – rozumiane przez nich jako prawicowe. Celem lublinian było bowiem stworzenie własnej partii

³² E. Bachta, *Młodzieżowe konspiracyjne organizacje niepodległościowe w województwie rzeszowskim w latach 1944–1956*, Przemyśl 1997, s. 166.

³³ Reprodukacja biuletynu zob. *Konspiracja antykomunistyczna i podziemie zbrojne w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. nauk. A. Łuczak, A. Pietrowicz, Poznań 2016, s. 203 (aneks).

³⁴ Pogląd ten podzielali np. członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej (Ślawno), Stalowych Polaków/Wolności i Sprawiedliwości (Mielec i Kraków) i Harcerskiej Organizacji Podziemnej (Gorzów). Zob. B. Biegalski, *Organizacje podziemne na Środkowym Nadodrzu w latach 1945–1956*, Zielona Góra 1999, s. 166; G. Baziur, op. cit., s. 338.

sojalistycznej zdolnej do przejścia rządów w państwie, sami dopuszczali jednak swobodę zrzeszenia się i działalności politycznej.

Wydaje się, że powrót rządu RP na uchodźstwie stanowił wstęp do uregulowania stosunków wewnętrznych. Następnym krokiem – jak zakładali np. harcerze z Tajnego Harcerstwa Krajowego/Szeregów Wolności (Łędziny) i Polskiego Związku Przeciwkomunistycznego (Poznań) – było rozpozanie wolnych i powszechnych wyborów, które wyłoniłyby nowe władze.

Niektórzy konspiratorzy zakładali powstanie systemu wielopartyjnego. Osoby związane z Partią Antykomunistyczną (Pułtusk) dążyły „do ustroju demokracji [...], aby każda partia miała jednakową możność bytu, praw politycznych i obywatelskich”³⁵. Przedstawiciele np. Polskiej Partii Narodowo-Katolickiej (Lublin), Związku Socjaldemokratów Polskich/Lubelskiego Ośrodka Ruchu Ludowego i Narodowej Partii Polskiej (Łódź) planowali z kolei stanąć do walki politycznej jako osobne stronnictwa. Łodzianie uważali się wręcz za jedyną siłę polityczną zdolną do przejścia rządów. Nie wiadomo jednak, czy oznaczało to monopol władzy w ręku jednego ugrupowania. Dla ich kolegów z Polskiej Partii Wolności (Konin) stworzenie nowej formacji wynikało z potrzeby zachowania pełnej niezależności, zwłaszcza od wpływów obcych państw, oraz bezstronności „klasowej”, których nie gwarantowały dotychczas istniejące siły.

Niemal nie zajmowano się kwestią mniejszości narodowych. Wyjątek stanowili członkowie Demokratycznej Armii Krajowej (Godowa), zakładający równość wobec prawa wszystkich obywateli, w tym przedstawiciele innych grup narodowościowych. Mieli oni również otrzymać gwarancje kultywowania własnych tradycji³⁶. Brak zainteresowania tą sprawą, która pojawiłaby się po zmianie granic, mógł wynikać zarówno z faktu, że nie myślano o niej, jak i z założenia, że przyjęte zasady demokratyczne oznaczają równe prawa dla wszystkich, bez względu na pochodzenie (?).

Warto również poznać poglądy niektórych osób dotyczące kwestii ekonomicznych. Cześć z nich akceptowała reformy w sferze agrarnej (podział wielkich majątków ziemskich) i industrialnej (upaństwowienie przemysłu ciężkiego i wydobywczego), jednocześnie wskazując na poszanowanie własności prywatnej. Odrzucała także niektóre rozwiązania wprowadzone przez rządzących, np. kolektywizację. Członkowie Związku Socjaldemokratów Polskich/Lubelskiego Ośrodka Ruchu Ludowego (Lublin) i Polskiej Partii Wolności (Konin) opowiadali się np. za nacjonalizacją przemysłu ciężkiego i średniego, a zachowaniem prywatnego przemysłu lekkiego i handlu. Osoby należące

³⁵ Zob. K. Krajewski, *Konspiracyjne organizacje młodzieżowe na terenie województwa mazowieckiego w latach 1945–1956*, w: „*Jesteście naszą wielką szansą*”. *Młodzież na rozstajach komunizmu 1944–1989*, red. P. Ceranka, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 171.

³⁶ *Młodość zdeptana, lecz nieujarzmiona. Demokratyczna Armia Krajowa w latach 1949–1955. Szkice, wspomnienia i dokumenty*, oprac. J. Prokopowicz, Rzeszów 2008, s. 20.

do Konspiracyjnego Związku Patriotów Polskich (Poznań) i Zorzy Wolności/Przyszłości (Janów Lubelski) postulowały utworzenie wielkotowarowych gospodarstw indywidualnych (o powierzchni 40–100 ha), których właściciele jako nabywcy maszyn i nawozów stymulowałiby rozwój gospodarki.

Członkowie niektórych grup – np. Żołnierzy Wolnej Polski (Pilzno), Wolności i Niepodległości oraz Gwardii Lubelskiej (Lublin) – akceptowali bezpłatne szkolnictwo. Odrzucili jednak sztuczną selekcję kandydatów na studia wyższe, faworyzującą osoby o określonym pochodzeniu społecznym i postawie politycznej.

Podsumowując, zgodnie z nie do końca sprecyzowanymi koncepcjami programowymi przyszłe państwo miało być zaprzeczeniem znanego konspiratorom z autopsji systemu monocentrycznego. Ogólnie przyjęli, że będzie ono demokratyczne. Zostaną zagwarantowane swobody polityczne i obywatelskie: wyznania, poglądów i słowa. Akceptowali potrzebę przeprowadzenia reform społecznych i ekonomicznych, zwłaszcza zmiany struktury agrarnej. Oczekiwania niektórych osób podsumowali w swoim statucie Żołnierze Wolnej Polski (Pilzno), walczący o „Polskę wolną i sprawiedliwą, nieciemną chłopów obowiązkowymi dostawami ponad ich możliwości, niewyzyskującą w nieludzki sposób robotnika i z handlem wolnym i uspołecznionym, bez tarć między nimi. Z wolnym, nieciemnym podatkami rzemiosłem i bezpłatnym nauczaniem i studiowaniem i uznana za dokonaną reformą rolną i przemysłową, chodzi tu o upaństwowienie przemysłu i podział wśród chłopów ziemi obszarnej”³⁷.

Polska w powojennym świecie

Członkowie kilku podziemnych organizacji omawiali nie tylko ustrój nowego państwa, lecz również powstały po kolejnej wojnie porządek światowy i miejsce w nim Polski. Osoby należące do Armii Kresów (Dębica) sięgnęły po ideę Stanów Zjednoczonych Europy, których rząd miałby swoją siedzibę w Warszawie. Uczniowie z Polskiej Partii Narodowo-Katolickiej (Lublin) dyskutowali nad geopolitycznym „sylogizmem Halford’a John’a Mackinder’a”, zwłaszcza teorią tzw. serca ładu („heartland”) i jej konsekwencjami dla losów Polski.

Niektórzy w swoich planach na przyszłość sięgali po opracowaną w okresie przedwojennym koncepcję tzw. Międzymorza – związku państw Europy Środkowo-Wschodniej i niektórych bałkańskich, gwarantującego – pod przewodnictwem Polski – stabilizację i pokój w Europie. W dokumentach programowych Demokratycznej Armii Krajowej (Godowa) i Wolności i Niepodległości (Jaworzno) pojawiły się m.in. wzmianki o powstaniu państwa federacyjnego. W pierwszym przypadku był to związek Polski, Litwy, Białorusi i Rusi Czerwonej (Ukrainy?), w drugim – Polski i Litwy. Można tylko zadać pytanie o zasady połączenia i czy było to nawiązanie do idei unii lubelskiej?

³⁷ Cyt. za: *Niepodległościowe organizacje...*, s. 411.

Członkowie Polskiej Partii Wolności (Konin), Wolności i Niepodległości (Jaworzno), Szarych Szeregów (Chorzów) i Stalowych Polaków/Wolności i Sprawiedliwości (Mielec, Kraków) akcentowali konieczność zachowania pełnej podmiotowości i suwerenności państwa na arenie międzynarodowej. Przy okazji podkreślali potrzebę utrzymania dobrych stosunków z państwami Europy Zachodniej, USA i Kanadą.

Opisane postulaty polityczne były bardzo ambitne, często nie liczące się z sytuacją geopolityczną i interesami innych narodów. Urzeczywistnienie części z nich wzniesłoby kolejne konflikty w Europie. Abstrahując jednak od tej kwestii i możliwości ich realizacji, stanowiły one swoisty probierz mentalności i światopoglądu jakiejś części młodych ludzi. Fakt, iż wskazywali oni jako ważne wartości związane z demokracją, pluralizmem i tolerancją, Hanna Świda-Ziemia uznała za jedną z form opozycji wobec reżimu³⁸. Jednocześnie te założenia tworzyły zarys programu, swoistej politycznej alternatywy dla scenariusza zmian realizowanego w sferze oficjalnej.

Podsumowanie

Należy zapytać, czy w odniesieniu do konspiracyjnych organizacji młodzieżowych, zwłaszcza z lat 1948–1953, uzasadnione jest użycie pojęcia „opozycja polityczna”. Kwestia ta stanowi część szerszych rozważań, czy o strukturach opozycyjnych można mówić w systemie monocentrycznym, w ramach którego nie przewidywano żadnych form oporu. Brak możliwości jawnego i zinstytucjonalizowanego wyartykułowania sprzeciwu powodował jednak, że zastępowały go inne sposoby, czyli spontaniczna i nieformalna kontestacja systemu i działań jego przedstawicieli. W tym okresie sprzeciw w jego zorganizowanej formie „zszedł do podziemia”. Efektem mogło być powstanie tajnych struktur zbrojnych lub politycznych, ewentualnie łączących oba te elementy. Dlatego analizując funkcjonowanie tajnych organizacji, należy uznać je za jedną z form opozycji politycznej.

Trzeba także wymienić dwa omówione przez Michała Kubáta i Tomasa Krawczyka sposoby rozumienia opozycji: *sensu largo* i *sensu stricto*. Ta pierwsza objęła wszelkie przejawy niezadowolenia z polityki państwa, wyrażane w sposób zorganizowany przez obywateli. Krawczyk nazwał to zjawisko „opozycją opinii”. Drugi typ był utożsamiany z instytucją dążącą do zmiany rządu lub systemu politycznego. Zdaniem tego badacza ten ostatni rodzaj opozycji występuje jedynie w systemach demokratycznych. Traktuje on bowiem instytucjonalizację jako formę legalizacji w ramach danego systemu. Kubát stwierdził zaś, że opozycja *sensu stricto* może również istnieć

³⁸ Zob. H. Świda-Ziemia, *Człowiek wewnątrznie zniewolony. Problemy psychosocjologiczne minioniej formacji*, Warszawa 1998, s. 243.

w państwach niedemokratycznych. Instytucjonalizacja nie musiała bowiem przyjąć postaci oficjalnej partii politycznej³⁹. Jej emanacją mogły też być grupy formalne – podziemne organizacje, których członkowie świadomie odrzucili politykę rządzących i panujący ustrój.

Konspiracja młodzieżowa z lat 1945–1956 w pewien sposób spełniała warunek działań zorganizowanych (sformalizowanych). Istniały bowiem wyodrębnione grupy złożone z kilku osób, posiadające jednoosobowe lub kolegialne dowództwo. Część z nich miała określoną strukturę wewnętrzną i zasady rekrutacji członków. Powstawały jako wyraz sprzeciwu wobec zawłaszczania przez komunistów wielu sfer życia, zdominowania ruchu młodzieżowego przez ZMP i likwidacji ZHP. Założyciele organizacji występowali także w obronie ważnych dla nich wartości, deprecjonowanych w sferze oficjalnej. Istotne były również emocjonalny opór i obcość ideologiczna – efekt stanowiło odrzucenie oficjalnej ideologii⁴⁰. Kwestionowano jednocześnie legitymację rządzących do sprawowania władzy, zmierzając do obalenia systemu.

Istniały nieoficjalne struktury opozycyjne, którym za Stepanem można przypisać następujące atrybuty: opieranie się integracji wewnątrz reżimu i chronienie strefy autonomii wobec niego. W ten sposób młodzież broniła swojej podmiotowości. Członkostwo w tajnym związku było bowiem formą zastępczej wolnej partycypacji politycznej, niemożliwej w sferze oficjalnej.

W kwestii kierowania się własnym programem, według sformułowanej przez Stepana definicji propozycji „wiarygodnej demokratycznej alternatywy”, istnieją pewne trudności. Członkowie większości organizacji ograniczyli się bowiem do zachowań mieszczących się w ramach tzw. walki cywilnej (akcja oświatowa). Dla wielu istotne było wystąpienie przeciw reżimowi jako takiemu i jego obalenie bez precyzowania programów. Zbliżali się w ten sposób do określonego przez Fredericka Barghoorna typu opozycji wywrotowej, negującej system, lecz mającej problem ze sformulowaniem własnej wizji⁴¹. Dodatkowo wiele związków nie zdążyło wyznaczyć celu i programu politycznego.

Tylko niektórzy konspiratorzy starali się nadać swojej aktywności cechy ruchu społecznego, politycznego, harcerskiego lub wojskowego. Niewielu wypracowało własny program, wyznaczyło cele, odwołało się do określonych idei i prądów politycznych czy przedstawiło wizję niepodległego państwa. Można jednak wskazać, że jakaś część z nich zaproponowała pewną alternatywę polityczną. Równolegle niektórzy chcieli podzielić się nią ze społeczeństwem i formować jego postawy. Służyły temu ulotki (od jednozdaniowych po rozbudowane odezwy) i drugoobiegowe gazetki, np. „Czyn” Harcerskiej Organizacji Podziemnej „Iskry” (Olsztyn), „Zarzewie” Związku Białej Tarczy (Łódź), „Zew Młodych” Szarych Szeregów (Chorzów) czy „Głos Wolny” Polskiego Ruchu Wyzwolenia (Kraków).

³⁹ Zob. M. Kubát, op. cit., s. 18–19, 26–27; T. Krawczyk, op. cit., s. 132–133.

⁴⁰ M. Kubát, op. cit., s. 46.

⁴¹ Zob. ibidem, s. 47.

Analizując funkcjonowanie tajnych organizacji, zwłaszcza reprezentowane przez ich członków wartości i idee, można także zastosować teorię wypracowaną przez Giovanniego Sartoriego i Giovanniego Capoccii⁴². Wielu konspiratorów odwoływało się bowiem do dezawuowanego przez rządzących systemu aksjologicznego, stając w jego obronie. Z punktu widzenia dysponenta władzy osoby takie kierowały się w swoim oglądzie świata „obcą ideologią”. Zgodnie z przywołaną koncepcją wewnątrz danego systemu politycznego mogła istnieć opozycja antysystemowa wyznająca obcą mu ideologię, istotną jednak dla znacznej części społeczeństwa. Celem była zmiana danego ładu politycznego. Członkowie podziemia młodzieżowego dążyli zwykle do przywrócenia jakiejś formy ustroju sprzed września 1939 r. Dla obu badaczy nieważny był zakres aktywności antysystemowej. Do delegitymizacji systemu wystarczyło zwerbalizowanie tych postulatów – zob. hasła: „Precz z komunizmem!”, „Precz z więzieniem idei!” czy „Precz z rządem!”.

Konspiracyjne organizacje można także uznać za siły dążące do zanegowania i zmiany danego systemu politycznego, a w efekcie zaliczyć do zaproponowanej przez Sartoriego kategorii partii/opozycji antysystemowej. Należy jednak zastrzec, że nie były to partie *sensu stricto*, chociaż niektóre tak się nazywały: Polska Partia Narodowo-Katolicka (Lublin), Partia Antykomunistyczna (Pułtusk), Partia Chrześcijańska „Zalesie” (Kraków), Narodowa Partia Polska (Łódź) czy Polska Partia Wyzwolenia Ojczyzny (Legnica).

Antysystemowe związki można również określić jako rodzaj opozycji fundamentalnej. Ich członkowie odrzucili bowiem system z przyczyn pryncypialnych – uwarunkowanych aksjologicznie. Ich celem była także odbudowa – zniszczonego w wyniku dokonanej odgórnie zmiany – ustroju politycznego, ewentualnie stworzenie lepszego ładu⁴³.

Konspiratorzy z lat 1945–1956 raczej nie myśleli o swojej działalności w kategorii opozycji politycznej. Nie występowali przeciw systemowi ze względu na jego cechy totalitarne. Dla nich był to konflikt wartości zdefiniowanych przede wszystkim jako wolność, w tym polityczna, podmiotowość społeczeństwa i – *conditio sine qua non* realizacji innych dążeń – niepodległość: „Organizacja T[ajne] H[arcerstwo]K[rajowe] [z Myślenic] jest organizacją antykomunistyczną i antyfaszystowską, mającą na celu walkę o pełną suwerenność i niepodległość Polski”⁴⁴. Była to walka z narzuconym rządem uznanym za symbol braku suwerenności. Należało także podjąć próbę stworzenia strefy niezależnej od rządzących.

⁴² Zob. ibidem, s. 111–114, 119–122.

⁴³ Definicja opozycji fundamentalnej za Klausem von Beymem i Robertem Danielsem. Zob. I.S. Kowalczyk, *Przeciwstawne siły: opozycja (Opposition) i ruch oporu (Widerstand) w NRD. Problemy pojęciowe i metodologiczne*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, red. Ł. Kamiński, t. IV, Wrocław 2000, s. 27.

⁴⁴ Cyt. za: A. Gryman, *Tajne Harcerstwo Krajowe – Szeregi Wolności*, w: *Po ziemi naszej rozesłem harcerzy... Z dziejów harcerstwa polskiego na Górnym Śląsku*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 2007, s. 102.

Streszczenie

Reżim „Polski Ludowej” mieścił się w zakresie zaproponowanej przez Stanisława Ossowskiego definicji „systemu monocentrycznego”. Rządzący starali się bowiem kontrolować i ujednoczyć wszystkie dziedziny życia obywateli. Zlikwidowali lub podporządkowali niezależne organizacje, zmieniając je w kolejne narzędzia nadzoru. Pozbawili społeczeństwo podmiotowości i możliwości oficjalnego działania poza kontrolowanymi przez nich strukturami. Dążyli jednocześnie do mentalnej i światopoglądowej unifikacji obywateli, niszcząc wszystkie alternatywne systemy wartości. Przyspieszona realizacja tego projektu miała miejsce w latach 1948–1953, kiedy po sfalszowanych wyborach oraz likwidacji opozycji politycznej i podziemia komunistycznej przejęli pełnię władzy. W odpowiedzi na te procesy część młodych ludzi zdecydowała się na bezpośredni i czynny sprzeciw, powołując własne organizacje konspiracyjne. Były to małe grupy społeczne łączące osoby o podobnym kapitale kulturowym i sposobie postrzegania rzeczywistości, m.in. uznaniu działań rządzących za zagrożenie dla istotnych dla nich wartości, dążeniu do zachowania podmiotowości i uniknięcia integracji w ramach reżimu. Powstanie i działania podziemnych związków opierały się przede wszystkim na interakcji między ich członkami a otoczeniem zewnętrznym (społeczeństwem i instytucjami państwa), np. kolportaż ulotek i niszczenie oficjalnych dekoracji propagandowych. Ich głównym celem była zmiana istniejącego systemu politycznego, uznanego za obcy i represyjny, oraz odzyskanie niepodległości, traktowanej jako podstawowy warunek restytucji wolności. Członkowie niektórych grup zaproponowali także własną wizję granic, systemu politycznego, społecznego, ekonomicznego i – rzadko – położenia międzynarodowego przyszłego państwa. Celem artykułu jest weryfikacja hipotezy: podziemne związki młodzieżowe stanowiły formę opozycji politycznej w systemie monocentrycznym. Kwestia ta stanowi część szerszych rozważań, czy o strukturach opozycyjnych można mówić w systemie monocentrycznym, w ramach którego nie przewidywano żadnych form oporu. Brak możliwości jawnego i zinstytucjonalizowanego wyartykułowania sprzeciwu powodował jednak, że zastępowały go inne sposoby, czyli spontaniczna i nieformalna kontestacja systemu i działań jego przedstawicieli. W tym okresie sprzeciw w jego zorganizowanej formie „zszedł do podziemia”. Efektem mogło być powstanie tajnych struktur zbrojnych lub politycznych, ewentualnie łączących oba te elementy. Dlatego, analizując funkcjonowanie tajnych organizacji z lat 1945–1956, można uznać je za jedną z form opozycji politycznej.

The Underground Youth Organisations as a Form of Political Opposition in a Monocentric System – an Attempt at Interpretation

The regime of 'People's Poland' complies with the definition of a 'monocentric system' formulated by Stanisław Ossowski. The rulers tried to control and unify all areas of citizens' lives. They abolished or subordinated independent organisations, turning them into new supervision tools. They deprived the society of its subjectivity and the possibility to act officially outside the structures controlled by them. At the same time, they aimed at the mental and world-view unification of citizens by destroying all alternative value systems. The project was carried out faster between 1948 and 1953, when, after the rigged elections and the liquidation of the political opposition and underground, the communists took full power. Some young people directly and actively opposed these processes by setting up their underground organisations. These were small social groups bringing together people with a similar cultural capital and way of perceiving reality, such as regarding the actions of the country's leadership as a threat to their values, striving to maintain subjectivity and avoiding integration within the regime. The formation and activities of underground groupings were

based primarily on the interaction between their members and the external environment (society and state institutions), such as distributing leaflets and destroying official propaganda decorations. Their primary objective was to change the existing political system, considered alien and repressive, and to regain independence, treated as a fundamental condition for the restitution of freedom. Members of some groups also proposed their vision of the borders, political, social, economic system, and, rarely, the international position of the future state. This article aims to verify a hypothesis that underground youth associations were a form of political opposition in a monocentric system. This issue is part of a broader reflection on whether it is possible to talk about the opposition structures in a monocentric system, within which no forms of resistance were envisaged. However, the impossibility of the open and institutionalised articulation of opposition meant that it was replaced by other means, namely spontaneous and informal contestation of the system and the actions of its representatives. During this period, opposition in its organised form 'went underground'. The result could be the formation of underground armed or political structures or a combination of both. Therefore, when analysing the functioning of secret organisations from 1945–56, they can be regarded as a form of political opposition.

Bibliografia

- Bachta E., *Młodzieżowe konspiracyjne organizacje niepodległościowe w województwie rzeszowskim w latach 1944–1956*, Przemyśl 1997.
- Bäcker R., *Opozycja a totalitaryzm. Problemy klasyfikacyjne*, w: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk, Kraków 2001, s. 57–64.
- Baziur G., *Wierni Polsce Niepodległej. Antykomunistyczna konspiracja młodzieżowa w województwie krakowskim w latach 1945–1956*, Kraków 2010.
- Biegalski B., *Organizacje podziemne na Środkowym Nadodrzu w latach 1945–1956*, Zielona Góra 1999.
- Bielska E., *Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych. Główne problemy, pojęcia, rozstrzygnięcia*, Katowice 2013.
- Bożek D., *Młodzieżowy Ruch Oporu 1948–1950*, w: *Powiat tarnobrzegi w latach 1944–1956*, red. Z. Nawrocki, T. Zych, Tarnobrzeg 2005, s. 190–198.
- Cialdini R., *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańsk 1999.
- Florath B., *Zum Subjektwechsel politischer Gegnerschaft in der DDR in fünfziger Jahren*, w: *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010, s. 27–39.
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Gryman A., *Tajne Harcerstwo Krajowe – Szeregi Wolności*, w: *Po ziemi naszej roześlem harcerzy... Z dziejów harcerstwa polskiego na Górnym Śląsku*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 2007, s. 101–122.
- Janiak K., „Kolskie Orleńcy” w walce z sowietyzacją Polski, „Jaworzniacy” 1994, nr 1, s. 1.
- Kaczmarek B., *Przywództwo polityczne a przywództwo organizacyjne*, w: *Przywództwo polityczne*, red. T. Bodio, Warszawa 2001, s. 50–59.
- Kamiński A., *Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX w.*, Warszawa 1971.
- Karpiński J., *Czym była PRL?*, w: *Spór o PRL*, red. P.S. Wandycz, Kraków 1996, s. 132–145.
- Klimek H.W., *Czas zniewalanej młodości (1945–1956)*, Wąbrzeźno 2005.
- Konspiracja antykomunistyczna i podziemie zbrojne w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. nauk. A. Łuczak, A. Pietrowicz, Poznań 2016.

- Kowalczyk I.S., *Przeciwstawne siły: opozycja (Opposition) i ruch oporu (Widerstand) w NRD. Problemy pojęciowe i metodologiczne*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, red. Ł. Kamiński, t. IV, Wrocław 2000, s. 23–47.
- Krajewski K., *Konspiracyjne organizacje młodzieżowe na terenie województwa mazowieckiego w latach 1945–1956*, w: „*Jesteście naszą wielką szansą*”. *Młodzież na rozstajach komunizmu 1944–1989*, red. P. Ceranka, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 152–202.
- Krawczyk T., *Opozycja polityczna w państwach demokratycznych*, w: *Studia z teorii polityki*, t. III, red. A. Czajowski, L. Sobkowiak, Wrocław 2000, s. 131–162.
- Kubát M., *Teoria opozycji politycznej*, Kraków 2010.
- Łabędź K., *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*, Kraków 1997.
- Łukaszewicz W., *Młodzież powiatu przasnyskiego i ostrołęckiego w walce z komunizmem*, „Wykłęci. Ogólnopolski Kwartalnik Poświęcony Żołnierzom Wykłym” 2016, nr 4, s. 64–73.
- Mazur M., *O człowieku tendencyjnym... Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin 2009.
- Osa M., *Sieci opozycji w PRL*, w: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. K. Górlach, P.H. Money, Warszawa 2008, s. 215–243.
- Ossowski S., *O nauce*, Warszawa 1967.
- Pałeczki K., *Opozycja polityczna – próba typologii*, w: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk, Kraków 2001, s. 11–20.
- Pasikowski S., *Opór indywidualny. Teoria, klasyfikacje i diagnozowanie w ujęciu psychologicznym*, „*Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*” 2014, nr 68, s. 39–62.
- Porta della D., Diani M., *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, tłum. A. Sadza, Kraków 2009.
- Rzeczowska E., *Bogu, Polsce, bliźnim. Tajne organizacje harcerskie w Polsce w latach 1944–1956*, Lublin 2014.
- Sławińska A., *Więźniarki polityczne z Bojanowa. Łagier dla dziewcząt w latach 1952–1956*, Warszawa 2017.
- Stepan A.C., *On the Task of a Democratic Opposition*, „*Journal of Democracy*” 1990, t. I, nr 2, s. 41–49.
- Strzembosz T., *Opór moralny bierny i opór moralny czynny jako formy walki z okupantem na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, w: *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 276–290.
- Strzembosz T., *Polacy w PRL: sprzeciw – opozycja – opór (Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym)*, „*Arcana*” 2000, nr 35, s. 121–141.
- Szmatka J., *Próba strukturalistycznej koncepcji małej grupy społecznej*, w: *Małe struktury społeczne*, wybór i wstęp I. Machaj, Lublin 2004, s. 43–52.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2007.
- Świda-Ziemba H., *Człowiek wewnętrznie zniewolony. Problemy psychosocjologiczne minionej formacji*, Warszawa 1998.
- Theiss W., *Zniewolone dzieciństwo. Socjalizacja w skrajnych warunkach społeczno-politycznych*, Warszawa 1996.
- Wnuk-Lipiński E., *Małe grupy społeczne w ładzie monocentrycznym*, w: *Małe struktury społeczne*, wybór i wstęp I. Machaj, Lublin 2004, s. 223–230.
- Żelazko J., *Sytuacja młodzieży w latach 1945–1956. Wybrane problemy*, w: „*Śmierć komunizm!*”. *Młodzieżowa konspiracja niepodległościowa na ziemi łódzkiej w latach 1948–1953*, red. D. Rogut, Żelów 2012, s. 35–55.

Jacek Wołoszyn – dr hab.; Instytut Nauk o Polityce i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Oddziałowe Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie. Zajmuje się funkcjonowaniem systemów niedemokratycznych, zwłaszcza postawami społeczeństwa i polityką oświatową. E-mail: jwołoszyn@kul.pl; jacek.woloszyn@ipn.gov.pl.

Jacek Wołoszyn – PhD with habilitation, Institute of Political Science and Public Administration of the John Paul II Catholic University of Lublin, Branch Historical Research Office of the Institute of National Remembrance in Lublin. His academic interests cover the functioning of non-democratic systems, especially the attitudes of society and educational policy. E-mail: jwołoszyn@kul.pl; jacek.woloszyn@ipn.gov.pl.